संस्कृतभाषायां पाठसमीक्षणप्रक्रिया – एकं समीक्षणात्मकम् अध्ययनम्

प्रलयशङ्कर-अधिकारी

सहायकाध्यापकः, संस्कृतविभागः, प्रभातकुमारमहाविद्यालयः

पश्चिमबङ्गः

प्रबन्धसारः

संस्कृतभाषा भारतीयज्ञानपरम्परायाः प्राचीनतमा, समृद्धतमा च भाषा मन्यते। वेदाः, उपनिषदः, दर्शनग्रन्थाः, काव्यनाटकानि, धर्मशास्त्राणि, आयुर्वेदग्रन्थाः चेत्यादयः अस्यां भाषायां विरचिताः सन्ति। एतेषां ग्रन्थानां यथार्थार्थबोधनाय शुद्धपाठस्य अत्यावश्यकता अस्ति। अत्रैव ***पाठसमीक्षणम् (Proofreading)*** *नामकः विषयः विशेषमहत्त्वं प्राप्नोति।*

अयं लेखः संस्कृतभाषायां पाठसमीक्षणस्य संकल्पनां, स्वरूपम्, ऐतिहासिकपृष्ठभूमिं, तस्य आवश्यकतां, सामान्यदोषप्रकारान्, पाठसमीक्षणे प्रयुक्तचिह्नानि, पाठसमीक्षकस्य भूमिकाम्, आधुनिकडिजिटलपरिप्रेक्ष्ये पाठसमीक्षणस्य स्वरूपं, समापनवाक्यस्य (Colophon) महत्त्वं च समीक्षणात्मकदृष्ट्या विवेचयति।

प्रथमं पाठसमीक्षणस्य परिभाषा, व्युत्पत्तिः, सम्पादनाद् भेदः च स्पष्टतया निरूपितः। ततः संस्कृतपाण्डुलिपिषु पाठसमीक्षणस्य ऐतिहासिकपरम्परा, लिपिकाराणां योगदानं, दक्षिणभारत-कश्मीरदेशयोः विशेषपरम्परा च विवृता। अनन्तरं संस्कृतग्रन्थेषु दृश्यन्ते ये सामान्यदोषाः– सन्धिदोषाः, समासदोषाः, कारकविभक्तिदोषाः, लिङ्गवचनपुरुषदोषाः, धातुरूपकालदोषाः, विरामचिह्नदोषाः– तेषां स्वरूपम् उदाहरणैः सह प्रदर्शितम्।

लेखे पाठसमीक्षणे प्रयुक्तानि सार्वत्रिकचिह्नानि यथा ↑, ¶, stet, = इत्यादीनां प्रयोगः संस्कृतपाठेषु कथं क्रियते, तदपि उदाहरणैः स्पष्टीकृतम्। पाठसमीक्षकस्य गुणाः, शब्दकोश-व्याकरणग्रन्थादीनाम् उपयोगः, तुलनात्मकपठनस्य आवश्यकता च विशदं विवेचिताः।

आधुनिकप्रसङ्गे डिजिटलसंस्करणे पाठसमीक्षणस्य भूमिका, OCR-दोषसंशोधनं, Google Input Tools, Sanskrit Heritage Reader इत्यादीनां उपयोगः अपि अस्मिन् लेखे सम्यगुपस्थापितः। अन्ते समापनवाक्यस्य परम्परा तथा अनुसन्धानकृत्ये पाठसमीक्षणस्य अनिवार्यता उपसंहारे प्रतिपादिता।

समग्रतः अयं लेखः संस्कृतपाठसमीक्षणं केवलं भाषाशुद्धिकरणस्य साधनं न, अपि तु ग्रन्थप्रमाणिकतायाः, अनुसन्धानस्य विश्वसनीयतायाः, तथा भारतीयज्ञानपरम्परायाः संरक्षणस्य अत्यावश्यकं वैज्ञानिकं कर्म इति सिद्ध्यति।

कुञ्चीशब्दाः - पाठसमीक्षणं, संस्कृतभाषा, पाठदोषाः, पाण्डुलिपिशोधनं, पाठसमीक्षकः, शुद्धपाठः, ग्रन्थप्रामाणिकता, डिजिटलपाठसमीक्षणं, OCR-दोषसंशोधनं, समापनवाक्यम्, अनुसन्धानपद्धतिः चेत्यादयः।

****

प्रस्तावना

मानवसभ्यातायाः इतिहासे भाषा केवलं भावव्यक्तेः साधनं नास्ति, अपि तु ज्ञानस्य, संस्कृतेः, आध्यात्मिकतायाः, चेतनायाः च प्रमुखो वाहकः अस्ति। एतस्मिन् सन्दर्भे संस्कृतभाषा भारतीयज्ञानपरम्परायाः अमूल्यं निधिं वहति। तदस्ति काव्यादर्शे-

संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः[1]। इति दण्डिनः काव्यादर्शे, वेदे, उपनिषदि, दर्शने, साहित्ये, नाट्यशास्त्रे, आयुर्वेदे, ज्योतिषे, अन्येषु च

[1] काव्यादर्शः-१-३२

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

विविधशास्त्रेषु संस्कृतभाषया एव ग्रन्थाः रचिताः सन्ति। अद्यापि च तेषां ग्रन्थानां सम्यग् अध्ययनं, संशोधनं च गवेषणक्षेत्रे अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं वर्तते। एवंविधेषु बहुषु प्राचीनपाण्डुलिपिषु पाठदोषाः, लिपिदोषाः, व्याकरणदोषाश्च दृश्यन्ते, ये पाठकानां, सम्पादकानां च कृते बाधायाः कारणं भवन्ति। स्वल्पोऽपि शब्ददोषः संस्कृतग्रन्थेषु गम्भीरार्थभ्रान्तिं जनयितुं शक्नोति। अस्यैव तथ्यस्य पुष्टिः प्रसिद्धस्य लेखकस्य मार्क्-ट्वेन्-इत्यस्य वाक्येन दृश्यते– **"The difference between the almost right word and the right word is really a large matter."**[2] अतो हि पाठसमीक्षणम् (Proofreading) अनिवार्यप्रक्रिया इति मन्यते। विशेषतः संस्कृतभाषायाम् इयं प्रक्रिया केवलं वर्णदोषपरिष्करणरूपेण न स्थिता, अपि तु अर्थगौरवविचारः, व्याकरणस्य नियमानां परीक्षणं, छन्दः, अलङ्कारः, प्रयोगसंगतता चैतेषां सम्यग्विवेचनरूपेण विस्तारिता भवति।

संस्कृतपाठसमीक्षणस्य इतिहासः अपि गौरवशाली अस्ति। दक्षिणभारते, कश्मीरप्रदेशे, जयपुरे, वाराणस्यां च सम्प्रदायशः पाठशुद्धिपद्धतयः विद्यमानाः आसन्। लिपिकाराः, सम्पादकाः च परिश्रमेण ग्रन्थेषु दोषपरिहारं कुर्वन्तः आसन्। अधुनातनकाले पाठसमीक्षणं विज्ञानसम्मतप्रक्रिया-निर्भरं बहुशः जातम्। अत्र विशिष्टानि संशोधनचिह्नानि (proofreading symbols), सॉफ़्ट्वेयराधारितोपकरणानि, देवनागरी-OCR, Google Input Tools, Heritage Reader इत्यादीनाम् उपयोगः च दृश्यते। एवं प्रकारेण "संस्कृतभाषायां पाठसमीक्षणप्रक्रिया – एकं समीक्षणात्मकम् अध्ययनम्" अस्मिन्गवेषणप्रबन्धे पाठदोषाणां विवेचनं, पाठशुद्धिपद्धतेः ऐतिहासिकपृष्ठभूमिः, पाठसंशोधकचिह्नानां प्रयोगः, पाठसमीक्षकस्य कार्यं, डिजिटलसमीक्षणस्य प्रक्रिया च सम्यक् समालोच्य प्रस्तूयते। अनेन गवेषणेन पाठकाः, गवेषकाः च संस्कृतग्रन्थानां शुद्धपाठनिमन्त्रणे समर्थाः भविष्यन्ति। अपि च पाठसमीक्षकस्य कौशलं, कार्यदक्षता च स्पष्टतया ज्ञातुं शक्नुवन्ति।

१. पाठसमीक्षणस्य परिभाषा आवश्यकता च

(Definition and Necessity of Proofreading)

पाठसमीक्षणं नाम लिपिकृतग्रन्थस्य मुद्रितग्रन्थस्य वा पाठे विद्यमानानां त्रुटीनां परीक्षणं, परीक्षणात्परं तासां परिष्करणं च इति प्रक्रिया। अस्य मुख्यं लक्ष्यं शुद्धं, स्पष्टं च पाठं सुनिश्चितं भवति। विशेषतः संस्कृतभाषायां यत्र लघ्वी अपि त्रुटिः अर्थभङ्गं, व्याकरणदोषं, छन्दोभङ्गं च जनयति, तत्र पाठसमीक्षणं परमावश्यकं भवति। भर्तृहरिः 'वाक्यपदीये' भाषाशुद्धता एव ज्ञानस्य मूलम् इति निर्दिष्टवान्। तद्यथा- "तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्।"[3] पाण्डुलिपिषु, मुद्रितग्रन्थेषु वा विविधप्रकाराः त्रुटयः दृश्यन्ते – वर्णविन्यासदोषाः, विरामचिह्नदोषाः, विभक्तिदोषाः, वाक्यरचनायाः असङ्गतयः च। एते सर्वे दोषाः पाठकस्य बोधं बाधन्ते, ग्रन्थस्य प्रमाणिकताम् अपि निहन्ति। अतो हि, संस्कृते प्रत्येकं शास्त्रीयग्रन्थानाम् अप्रकाशितपूर्वाणां यथावत् परीक्षितुं पाठसमीक्षणं करणीयम्। एषा प्रक्रिया न केवलं मुद्रणत्रुटिनिवारणाय, किन्तु भाषाशुद्धतायाः, छन्दः-

[2] Letter to George Bainton

[3] वाक्यपदीयं, ब्रह्मकाण्डं, कारिका 14

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

संगतेः, पदप्रयोगयुक्ततायाश्च सुनिश्चयाय अपि क्रियते। तदर्थं शास्त्रीयसंस्कृतग्रन्थेषु पाठसमीक्षणं गवेषणस्य, अध्ययनस्य च मूलाधारः इति दृष्टव्यम्।

- **पाठसमीक्षणस्य परिभाषा (Definition of Proofreading)**

पाठसमीक्षणस्य परिभाषायां प्रथमं 'पाठसमीक्षणम्' इत्यस्य व्युत्पत्तिः ज्ञेया। 'पाठ' शब्दः पठ्-धातोः निष्पन्नः, यस्य अर्थः पठनीयवस्तु लेख्यं वा; 'समीक्षण' शब्दः सम् + ईक्ष् (धातुः) इत्यस्मात् निष्पन्नः, यः सूक्ष्मपरीक्षणं बोधयति। अतः पाठसमीक्षणं नाम ग्रन्थस्य लेख्यपाठस्य वा भाषा-शुद्धतां, व्याकरण-नियमानुगततां च परिशील्य निरीक्षणं, त्रुटीनां परीक्षणं, दूरीकरणं च वक्ति। तदस्ति वाक्यपदीये-

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धं इव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥[4] इति।

अत्र उद्धरणं स्पष्टं करोति यत् विना शुद्धपाठेन ग्रन्थस्य प्रामाणिकता न केवलं हन्यते, किन्तु अध्ययनस्य, गवेषणस्य च आधारः दुर्बलः भवति।

- **सम्पादनकर्मणा पाठसमीक्षणस्य भेदः (Difference Between Editing and Proofreading)**

अत्र सम्पादनकर्मणा पाठसमीक्षणस्य भेदः अपि स्पष्टीकर्तव्यः। सम्पादनं सामान्यतः लेखनप्रक्रियायाः मध्यभागे क्रियते यत्र भावपरिष्कारः, अनुच्छेदयोजना, शैलीगौरवादीनां विचारः भवति; किन्तु पाठसमीक्षणं लेखनकर्मणः समाप्त्यनन्तरं क्रियते, यत्र वर्णदोषः, सन्धिदोषः, विरामचिह्नविपर्यासः, विभक्तिदोषः, लिङ्गवचनादि-दोषाः च परीक्ष्य निवार्यन्ते। विशेषतः संस्कृतग्रन्थेषु पाठसमीक्षणम् अतीवावश्यकं, यतः हस्तलिखितपाण्डुलिपिषु त्रुटिप्रसङ्गः बहुधा दृश्यते। अनेन कारणेन संस्कृतपाठसमीक्षणं न केवलं त्रुटिनिवारणकर्म, किन्तु मूलपाठस्य प्रमाणिकरूपेण स्थापने अतीवावश्यकः वैज्ञानिकः च प्रयासः इति मन्यते। **'Textual criticism is the science of discovering error in texts and the art of removing it.'**[5] एषा पद्धतिः पाठशुद्ध्यै, ग्रन्थस्य प्रामाणिकतायै च आधारभूतं विज्ञानम् इति स्पष्टं करोति।

- **पाठसमीक्षणस्य उद्देश्यम् (Objectives of Proofreading):**

➢ **शुद्धतायाः सुनिश्चितिः (Ensuring Accuracy):**

पाठसमीक्षणस्य प्रमुखं लक्ष्यं लेख्यपाठस्य शुद्धतानिश्चयो भवति। पाण्डुलिपिषु मुद्रितग्रन्थेषु वा लेखनकाले अपत्यक्तदोषाः, वर्णत्रुटयः, सन्धि-विच्छेददोषाः, विरामचिह्नदोषाः, लिङ्गवचनादयः व्याकरणदोषाः च समुपस्थिताः सन्ति। एतेषां सर्वेषां दोषाणां परिमार्जनं शुद्धपाठस्य स्थापनायै आवश्यकं भवति। पाठसमीक्षकः इमान् दोषान् सूक्ष्मरीत्या परीक्ष्य संशोधयति, येन ग्रन्थः भाषा-नियमानुगतः सुसम्बद्धः च भविष्यति।

➢ **ग्रन्थस्य प्रमाणिकतायाः स्थिरीकरणम् (Establishing the Authenticity of the Text):**

शुद्धपाठेन सह ग्रन्थस्य प्रमाणिकता अपि स्थिरीकृता भवति। विशेषतः संस्कृतवाङ्मये, यत्र

[4] वाक्यपदीयं, पदकाण्डं, कारिका 131

[5] The application of thought to textual criticism

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

अनेके प्राचीनग्रन्थाः शताब्देभ्यः पूर्वं विरचिताः सन्ति, तेषां यथार्थरूपस्थापनाय पाठसमीक्षणम् आवश्यकतमम् अस्ति। मूलपाठस्य आधारसहितं पाठान्तराणां परीक्षणं, तुलनात्मकपाठसमीक्षणं च कृत्वा प्रमाणिकपाठः स्थाप्यते। अनेन गवेषकाः, पाठकाः च विश्वसनीयपाठं प्राप्तुं शक्नुवन्ति।

- **गवेषणार्थे उपयुक्तपाठनिर्माणम्**
  (Creating a Reliable Text for Research Purposes):

गवेषणकर्मणि पाठस्य शुद्धता, संगतता च अनिवार्ये। यदि मूलपाठः दोषयुक्तः भवति तर्हि तस्मात् निष्कृष्टाः निष्कर्षाः अपि भ्रमजनकाः भविष्यन्ति। अतो हेतोः, अनुसन्धानार्थं यः पाठः उपयुज्यते, सः पाठसमीक्षणेन परीक्षितः, संशोधितः, प्रमाणीकृतश्च भवितव्यः। इयं प्रक्रिया अनुसन्धानस्य वैज्ञानिकतां सुनिश्चितयति।

एतानि उद्देश्यानि पाठसमीक्षणकर्मणः आधारस्तम्भरूपेण स्थाप्यन्ते, येन संस्कृतसाहित्ये सत्यं, शुद्धं च ज्ञानं प्रचारं लभते। तथाहि दृश्यते एका उद्धृतिः- **"पाठसमीक्षणं नाम न केवलं वर्णानां संशोधनम्, अपि तु मूललेखकस्य अभिप्रायस्य यथावत् रक्षणम्। यदा वयं पाठं शोधयामः, तदा वयं सत्यस्य अन्वेषणं कुर्मः।"**[6]

- **पाठसमीक्षणस्य आवश्यकता**
  (Necessity of Proofreading)

पाठसमीक्षणं ग्रन्थनिर्माणप्रक्रियायाः अत्यावश्यकः भागः। कारणं यत्, लेखनप्रक्रियायां विविधदोषाः सुलभतया प्रवेष्टुं शक्नुवन्ति। तथाहि उच्यते कपिलमहोदयेन - **"पाठसमीक्षणं तु ग्रन्थस्य चक्षुः इव वर्तते; येन विना विद्वान् अपि अन्ध इव मार्गच्युतो भवति।"**[7] इति। अत्र पाठदोषाणां सम्भाव्यता, त्रुटिपूर्णपाठस्य दुष्परिणामाः, शास्त्रीयग्रन्थेषु लघोरपि दोषस्य प्रभावः च विचारणीयबिन्दवः सन्ति।

- **पाठदोषाणां सम्भाव्यता (Possibility of textual errors)**

पाण्डुलिपिनिर्माणे, विशेषतः हस्तलिखितग्रन्थेषु, वर्णदोषाः, सन्धिविच्छेददोषाः, लिङ्गवचनविभक्ति-दोषाः, विरामचिह्नदोषाः च सुलभतया दृश्यन्ते। यः लिपिकारः लेखं करोति, सः मानवीयदोषाणां सम्भाव्यत्वात् किञ्चन स्खलनं करोति। तादृशा दोषा यदि समये न परीक्ष्यन्ते तर्हि ते ग्रन्थे स्थायीभवन्ति। अनेन पाठसमीक्षणम् अत्यावश्यकं येन सूक्ष्मरीत्या सर्वदोषाणां परीक्षणं विनिवर्तनं च शक्यम्।

- **त्रुटिपूर्णपाठस्य दुष्परिणामाः (Consequences of an incorrect text)**

यदि पाठसमीक्षणं न क्रियते, तर्हि पाठे ये अपशब्दाः, अपव्याकरणं वा दृश्यते, तस्य प्रभावेण पाठकमानसे द्वैविध्यमुत्पद्यते – (१) भ्रमजनकबोधः, (२) लेखस्य वा ग्रन्थस्य अप्रामाणिकत्वबुद्धिः। विशेषतः विद्वत्सभायां त्रुटिपूर्णपाठस्य प्रकाशनं लेखकरूपेण लज्जाजनकं च भविष्यति। अतः पाठसमीक्षणम् एकं विश्वसनीयतारक्षकमिव कार्यं करोति।

शास्त्रीयग्रन्थेषु लघोरपि दोषस्य गम्भीरप्रभावः (Grave impact of even minor errors in classical texts)

न्यायः, व्याकरणं, मीमांसा, वेदान्तः, साहित्यशास्त्रं चेत्यादिषु संस्कृतशास्त्रेषु लघुतमदोषः अपि अर्थभेदाय कारणं भवति। एकस्य स्वरस्य,

---

[6] संस्कृतपाठसमीक्षापद्धतिः. प्रथमावृत्तिः

[7] Sanskrit Sahitya ka Itihas.

एकस्य सन्धेः, एकस्य कारकस्य दोषात् सम्पूर्णपदस्य, वाक्यस्य वा अर्थः विपरीतः भविष्यति। उदाहरणतया – “धर्मेण” इत्यस्य स्थाने “धर्मे” इत्यस्य प्रयोगः अर्थविपर्यासं जनयति। अतो हि शास्त्रीयग्रन्थेषु शुद्धपाठप्रस्तावनायां पाठसमीक्षणं वैज्ञानिकपद्धत्या करणीयम्। अत एव महाभाष्यकारेण पतञ्जलिना उक्तं यत् – **'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः...'**[8] **इति।** अनेन स्पष्टं भवति यत् पाठसमीक्षणं विना शब्दस्य शक्तिः अर्थश्च नश्यति।

- **पाठसमीक्षणे त्रुटिपरिज्ञानम् (Identification of Errors in Proofreading)**

पाठसमीक्षणकर्मणि प्रमुखं कार्यं भवति – पाठे विद्यमानानां त्रुटीनां यथावत् परिज्ञानं निवारणं च। अत्र त्रुटयः विविधप्रकाराः दृश्यन्ते, यथा भाषासम्बद्धदोषाः, छन्दोविचलनानि, व्याकरणदोषाः, अर्थभ्रान्तयः च। एते सर्वे दोषाः पाठस्य गुणवत्तायाः ह्रासं कुर्वन्ति, अतः एषां सूक्ष्मतया परीक्षणं आवश्यकम्।

➢ **भाषाशास्त्रीयत्रुटयः(Linguistic Errors)**

भाषायाः प्रयोगे यदि अशुद्धिः भवति, तर्हि पाठकानां सम्यग्बोधनं बाध्यते। यथा अनुपयुक्तशब्दप्रयोगः, वाक्यरचनायाः अशुद्धता, प्रयोगविपर्यासः, सन्दर्भबाह्यपदप्रयोगः च भाषाशास्त्रीयदोषेषु गण्यन्ते। उदाहरणतः “वदामः” इत्यस्मिन् स्थाने “वदामि” इत्युपयोगः सर्वथा अव्यवस्थितः।

➢ **छन्दोविचलनम् (Deviation from Metre)**

यदा काव्यग्रन्थेषु पाठसमीक्षणं क्रियते, तदा छन्दसां सम्यक् पालनं आवश्यकम्। यदि छन्दसि यथा अनुष्टुप्, शार्दूलविक्रीडितं प्रभृतिषु लघुगुरुक्रमे दोषः दृश्यते, तर्हि श्लोकस्य सौन्दर्यम् अपि नश्यति। छन्दोविचलनं कविसङ्कल्पस्य विरुद्धं भवति, तस्मात् छन्दः परीक्षणीयम्।

व्याकरणदोषः, अर्थभ्रान्तिः च (Grammatical Errors and Misinterpretation of Meaning)

संस्कृतव्याकरणम् अतिसूक्ष्मं तथा नियमबद्धम् अस्ति। यत्र विभक्तिप्रयोगदोषः, लिङ्गवचनविरुद्धता, कारकदोषः, समयसम्बद्धक्रियापदप्रयोगः च दृश्यते, तत्र व्याकरणदोषः वर्तते। अस्य प्रभावः तात्त्विकार्थे अपि भ्रान्तिं जनयति। उदाहरणरूपेण – “रामः रावणं हन्ति” इत्यस्य स्थाने यदि “रामं रावणः हन्ति” इति लिख्यते, तर्हि कर्तृकर्मणोः विनिमयेन सम्पूर्णार्थभ्रान्तिः जायते। यथोक्तं राजशेखरेण काव्यमीमांसायाम् – **“अपशब्दो हि महान् व्याधिः, स च सर्वत्र वर्जनीयः। अशुद्धः पाठः काव्यस्य शरीरं दूषयति।”**[9] **इति।** एतेन ज्ञायते यत् व्याकरणदोषाः केवलं वर्णानां दोषाः न, अपि तु ग्रन्थस्य स्वास्थ्यं नाशयन्ति। पाणिनीयशिक्षायामपि दृश्यते- **“मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।”**[10] **इति।**

- **पाठसमीक्षणं केन क्रियते? (Who Performs Proofreading?)**

पाठसमीक्षणम् एकं गम्भीरं सूक्ष्मं च कार्यम् अस्ति, येन केवलं पाठदोषपरिमार्जनं न, अपि तु पाठस्य वैज्ञानिकमूल्याङ्कनम् अपि भवति। अतः एतादृशं कर्म कर्तुं विशेषगुणसम्पन्नस्य पाठसमीक्षकस्य आवश्यकता भवति।

---

[8] Vyakaraṇa-Mahābhāṣya (Paspaśāhnika)

[9] Kāvyamīmāṃsā

[10] Pāṇinīya Śikṣā

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

- **पाठसमीक्षकस्य गुणाः (Qualities of a Proofreader)** पाठसमीक्षकः यः पाठस्य त्रुटीं परीक्ष्य तां परिष्कर्तुं समर्थः, सः सूक्ष्मदर्शी, धैर्यवान्, निरीक्षणकुशलः च भूयात्। लघुतमदोषम् अपि लक्ष्यीकर्तुं सामर्थ्यम् अस्य आवश्यकम्। पठने, लेखने, भाषाबोधे च प्रावीण्यं तस्य मुख्यगुणः।
- **शास्त्रानुभवयुक्ता व्यक्तिः (A Person Well-Versed in Scriptures)** - विशेषतः संस्कृतग्रन्थेषु पाठसमीक्षणं कुर्वन् जनः व्याकरण-मीमांसा-न्याय-वेदादिषु च शास्त्रेषु अनुभवी स्यात्। यतः केवलं सामान्यशिक्षया पाठसमीक्षणं न सम्भवति। अतः शास्त्रदृष्ट्या पाठसंगतिः प्रसङ्गयुक्ततया अवलोकनीया।

व्याकरण-शब्दकोश-कोशज्ञानयुक्तः (Knowledgeable in Grammar, Lexicon and Traditional Dictionaries) समीक्षकः सुबोधपाणिनीयव्याकरणनिपुणः स्यात्। एवं च नानार्थशब्दज्ञानं, शब्दकोशानां (यथा अमरकोशः, वाचस्पत्यम्) ज्ञानं, तदर्थसङ्गतिक्षमता च तस्मिन् दृश्यते चेत्, सः उत्तमः समीक्षकः मन्यते। **अत एव वामनाचार्येण उक्तं – 'लोको विद्या प्रकीर्णं च काव्याङ्गानि'**[11] इति। अत्र विद्या-शब्देन व्याकरण-कोश-छन्दश्शास्त्राणि गृह्यन्ते, यैः विना पाठसमीक्षणं न सिद्ध्यति। पुनः प्रासङ्गिकी उक्तिः मालविकाग्निमित्रे- **"सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः।"**[12] **इति।**

उपसंहारतः पाठसमीक्षकः केवलं त्रुटिनिवारकः न, अपि तु स मूलपाठस्य विश्वसनीयतायाः संरक्षकः इत्यपि अवगन्तव्यम्।

- **आधुनिकप्रसङ्गे पाठसमीक्षणम् (Proofreading in the Modern Context)**

आधुनिके काले ग्रन्थानां मुद्रणस्य बहु उपयोगिता अस्ति। मुद्रणसामग्रीषु पाठदोषाः भवेयुः, येषां शोधनार्थं पाठसमीक्षणम् अनिवार्यम्। मुद्रणात्पूर्वं द्रुतं, सूक्ष्मं च परीक्षणं कृत्वा त्रुटीणां निवारणं कर्तव्यम्। अतः मुद्रणसामग्रीषु पाठशुद्धिः गुणवत्तायाः आधारः भवति।

- **डिजिटल पठनसाधनानि(Digital Reading Tools)**

वर्तमानकाले पाठपठनाय कम्प्यूटर, टेब्लेट्, मोबाइल् चेत्यादीनां यन्त्राणां प्रयोगाः वर्धिताः। डिजिटलपाठसाधनानि, यथा PDF, ePub, OCR इत्यादयः अधिकं लोकप्रियाः। एतेषु पाठदोषाणां विश्लेषणं कुर्वन्तः पाठसमीक्षकाः विशेषमाध्यमं योजयन्ति। तत्र त्रुटिनिवारणं सज्जीकृतसॉफ्टवेयरैः सह कृतं भवति, येन कार्यं शीघ्रं, सुसङ्गतं च भविष्यति।

- **प्रकाशनात्पूर्वं पाठसमीक्षणं (Pre-publication Proofreading)**

ग्रन्थस्य प्रकाशनात् पूर्वं पाठसमीक्षणम् अतीव आवश्यकं, येन ग्रन्थः प्रमाणिकः, शुद्धः च भवेत्। सम्पादकाः, लेखकाः च सहकार्यं कुर्वन्ति, तेन त्रुटयः संशोधिताः भवन्ति। प्रकाशनपूर्वं सम्यक् निरीक्षणेन पाठस्य शुद्धता, व्यवस्थितता च सुनिश्चिता भवति, यया ग्रन्थस्य प्रामाणिकता वर्धते।

---

[11] Kāvyālaṅkārasūtravṛtti

[12] Mālavikāgnimitram, Act 1, Verse 2

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

सारतः आधुनिकप्रसङ्गे पाठसमीक्षणं मुद्रणयुगात् प्रारब्धं, डिजिटलसाधनैः पूरितं, प्रकाशनानन्तरं च पाठस्य शुद्धतां, प्रमाणिकतां च संरक्षितुम् अनिवार्यम् अस्ति।

२. संस्कृतपाण्डुलिपिषु पाठसमीक्षणस्य ऐतिहासिकं परिप्रेक्ष्यम्

(Historical Context of Proofreading in Sanskrit Manuscripts)

• **प्राचीनलिपिकानां पाठशुद्धिकरणकार्यम्**

(Text Correction by Ancient Scribes)

प्राचीनकालादारभ्य एव लिपिकाः हस्तलिखितपाण्डुलिपीनां निर्माणकार्ये संलग्नाः आसन्, ते पाठशुद्धतायाः विषये अतीव जागरूका आसन्। पाण्डुलिप्यां लेखनात् पूर्वं ते मूलपाठं यथावत् मनसि स्थापयन्तः, पुनः पाठमेकाग्रचित्तेन आवृण्वन्तः, प्रत्येकं पदं विचार्य लिखन्ति स्म। त्रुटयः यदि काचित् दृश्यते तर्हि तां स्वतः त्रुटिमुक्तं कृत्वा चिह्नं योजयन्ति स्म। एषा परम्परा पाठसमीक्षणस्य प्राचीनतमं रूपं मन्यते।

• **भाण्डारगृहाणां पाण्डुलिपिषु संशोधनचिह्नानि**

(Correction Marks in Manuscript Libraries)

भारते बहूनि प्राचीनपाण्डुलिपिभाण्डारगृहाणि (Libraries) सन्ति, यत्र विविधधर्मीय-शास्त्रीय-वाङ्मयानां पाण्डुलिपयः संरक्षिताः सन्ति। प्राचीनपाण्डुलिपिषु 'भेदचिह्नं', 'पुनर्लेखनरेखा', 'मूलपाठप्रदर्शनम्' इत्यादीनि चिह्नानि संशोधनस्य प्रमाणानि दृश्यन्ते। एतानि चिह्नानि पाठान्तरसम्बद्धसूचनायाः साधनानि भवन्ति। एतेषां चिह्नानां साहाय्येन पाठप्रवृत्तयः, सम्पुटनसमीक्षा, पाठमालापि ज्ञातुं शक्यते। एतत्सर्वं दर्शयति यत् पाठसमीक्षणं केवलम् आधुनिककालस्य विषयः न, अपि तु प्राचीनलिपिकानामपि चेतनपूर्वकं कर्म आसीत्। कतिपयेषु पाण्डुलिपीपत्रेषु "इति न पाठः", "संदिग्धः पाठः", "शोध्यः" इत्यादिलेखा अपि दृश्यन्ते, ये पाठसमीक्षणस्य साक्ष्यरूपेण मान्यन्ते।

• **भारतस्य क्षेत्रविशिष्टशुद्धिपरम्परा (Regional Traditions of Textual Correction in India)**

दक्षिणभारतप्रदेशे यथा काञ्ची-मदुरै-तिरुवनन्तपुरादिनगर-कश्मीर-नीलमठ-शारदापीठादिषु स्थानेषु शास्त्रीयग्रन्थानां पाठसमीक्षणम् अत्यन्तगम्भीरतया क्रियते स्म। काश्मीरीयविद्वांसः सूत्रपाठस्य साम्प्रदायिकानुसारं निरीक्षणं कुर्वन्ति स्म, येन पाठः त्रुटिरहितः स्यात्। दक्षिणे तु ग्रन्थमालासु पाठभेदान् चिह्नयित्वा टीकाचिह्नैः, पादटीकाभिः, लघुपाठविभागैः पाठसमीक्षणं दीर्घकालं क्रियते स्म। एषा परम्परा पाठशुद्धतायाः ऐतिहासिकं प्रमाणं यच्छति।

एवं दृश्यते यत् प्राचीनभारते अपि पाठसमीक्षणम् एकः वैज्ञानिकः, प्रणालीबद्धः च उपक्रमः आसीत्। संस्कृतपाण्डुलिपीनां संरक्षणे, सम्पादने च एषः अत्यन्तावश्यकः भागः आसीत्। इयं परम्परा अधुनापि विद्याविश्वविद्यालयेषु, अनुसन्धानकेन्द्रेषु च अनुसर्यते।

३. संस्कृतभाषायाः सामान्यदोषाः (Common Errors in Sanskrit Texts)

संस्कृतभाषायां लेखनकाले विविधाः सामान्यदोषाः दृश्यन्ते, ये पाठसमीक्षणे विशेषेण परीक्ष्याः। अत्र प्रमुखदोषाणां वर्णनं दीयते–

• **सन्धिदोषाः (Errors of Sandhi)-**

सन्धिनियमानाम् अज्ञानात् पदयोर्योगे यथोचितपरिवर्तनं यदा न क्रियते, तदा सन्धिदोषः भवति। उदाहरणम् - अनु + गच्छति इत्यत्र अनु गच्छति इति लेखनं सन्धिदोषयुक्तं, यथासम्भवम्

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

अनुगच्छति इति भवेत्। एषः दोषः पाठस्य प्रवाहं अर्थं च विकरोति।

- **समासदोषाः (Errors in Compounds)-** समासरचनायां यथासम्भवविग्रहविचारः यदा न क्रियते, तदा समासदोषः भवति। उदाहरणं – जनग्रामः इत्यत्र ग्रामजनः इति यथोचितं रूपं स्यात्। समासदोषात् वाक्यस्य तात्पर्यम् अपशाब्दितं भवति।
- **कारकविभक्तिदोषाः (Errors in Case Endings)-** विभक्तिप्रयोगे औचित्यं न भवति चेत् कारकविभक्तिदोषः भवति। उदाहरणं – *सः गृहे गच्छति* इत्यत्र *गृहे* इति सप्तमी विभक्तिः अयुक्ता, यतः गमनक्रियायाः लक्ष्यं द्वितीयाविभक्त्या प्रदर्श्यते – *गृहं गच्छति* इत्येव युक्तम्। एषः दोषः वाक्यस्य अर्थविरोधं करोति।
- **लिङ्गवचनपुरुषदोषाः (Errors in Gender, Number and Person)-** पदयोः पदानां समूहस्य वा लिङ्गं, वचनं, पुरुषः च यदा अन्वितं न भवति, तदा अयं दोषः दृश्यते। उदाहरणं बालिकाः पठति इत्यत्र *पठति* इति एकवचनं, बालिकाः इति बहुवचनं – अतः वचनदोषः अस्ति। एते दोषाः व्याकरणदृष्ट्या ग्राह्याः न सन्ति।
- **धातुरूपदोषः / कालदोषः (Verb Conjugation / Tense Errors)-** क्रियापदेषु लकारस्य, पुरुषस्य, वचनस्य च प्रयोगः यथानियमं न भवति चेत् अयं दोषः भवति। उदाहरणं – *गच्छति* इत्यस्मिन् यदि भूतकाले प्रयोगः आवश्यकः स्यात्, तर्हि *अगच्छत्* इति रूपं युक्तं स्यात्। एषः दोषः कालानुसारं पाठस्य सुसम्बद्धतां बाधते।
- **विरामचिह्नदोषाः (Errors of Punctuation)-** विरामचिह्नानि यथा – । , : ; - इत्यादीनि यथास्थानं न प्रयुज्यन्ते चेत्, तदा पाठग्रहणं क्लिष्टं भवति। उदाहरणं – दीर्घवाक्ये यदि पूर्णविरामः (।) न प्रयुज्यते, तर्हि पाठकस्य तात्पर्यबोधनं दुष्करं भवति। विरामचिह्नानि पाठे स्पष्टतां समृद्धयन्ति।

एते सर्वे दोषाः न केवलं भाषायाः सौन्दर्यं नाशयन्ति, अपि तु ग्रन्थस्य प्रामाणिकताम् अपि बाधन्ते। अतः पाठसमीक्षणे एतेषां दोषाणां परिशीलनम् अत्यावश्यकम्। अत एव वाक्यपदीये भर्तृहरिणा प्रोक्तं – **"यथैव दर्शनैः शुद्धैः नित्यं पश्यति चक्षुषा। एवं व्याकरणैः शुद्धैः शब्दैः पश्यति तत्त्ववित्॥"**[13] इति। अनेन स्पष्टं भवति यत् व्याकरणदोषाणां परिहारः केवलं भाषाशुद्धये न, अपि तु तत्त्वबोधाय अनिवार्यः अस्ति।

४. पाठसमीक्षणे प्रयोगे चिह्नानि (Proofreading Symbols used in Sanskrit Editing)

संस्कृतग्रन्थेषु पाठसमीक्षणं कुर्वन्तः विद्वांसः संशोधनार्थं विशेषचिह्नानि प्रयुञ्जते। एतानि चिह्नानि सम्पादनकार्ये शीघ्रता-सूक्ष्मताविधानाय साहाय्यं कुर्वन्ति। अधोलिखितानि प्रमुखानि चिह्नानि सन्ति यैः सह उदाहरणानि दत्तानि सन्ति –

- **↑ (उपरि लेखनीयम्) -** कश्चन वर्णः पदं वा यदा लुप्तं भवति, तदा तस्य लेखनम् उपरिस्थले सूच्यते।

13 Vākyapadīya(Brahmakāṇḍa)

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

उदाहरणं - यदि पाठे "राम स्यात्" इत्यस्ति, किन्तु तत्र *':'* विसर्गः लुप्तः। तर्हि "राम"-शब्दस्य पश्चात् ↑ : इति सूच्यते।

शुद्धपाठः: रामः स्यात्।

- **⌣ (किञ्चित् विलोपनीयम्)-** यदा कोऽपि वर्णः अनावश्यकः द्वित्वेन वा लिप्तः स्यात्, तदा विलोपनार्थम् एतच्चिह्नं प्रयुज्यते।

उदाहरणं - यदि पाठे "गच्छ्छति" इत्यस्ति, तर्हि *छकारस्य* द्वित्वं अयुक्तम्। तर्हि "छ्" वर्णस्य उपरि ⌣ इति चिह्नं दत्त्वा विलोपनं क्रियते।

शुद्धपाठः- गच्छति।

- **¶ (नवपरिच्छेदः आरभ्यते)** - नवीनविषयस्य अनुच्छेदस्य वा आरम्भे एतत् चिह्नं लिख्यते।

उदाहरणं - पूर्वे वाक्ये विषयः *रामचरितम्*, पश्चात् *हनुमद्भक्तिः* इत्यत्र विषयान्तरम्। तर्हि ¶ इत्यनेन चिन्हितं भवति। **लिप्यते** - ¶ हनुमान् रामस्य परमभक्तः।

- **= (द्वयं संयोजनीयम्)-** पृथग्लिखितयोः द्वयोः शब्दयोः यदा संयोजनं करणीयं, तदा एतत् चिह्नं प्रयुज्यते।

उदाहरणं - पाठे अस्ति – *राम अयनम्*। वस्तुतः *रामायणम्* इत्येकं समस्तपदं भवेत्।

सूचना- राम = अयनम् → रामायणम्।

- **/ / (लिखितं विलोपनीयम्)** - दोषयुक्तस्य पाठांशस्य विलोपनार्थं द्वौ *slash* चिह्नौ प्रयुज्येते।

उदाहरणं - पाठे अस्ति – *सः एकः राजा आसीत्*। 'एकः' अनावश्यकं चेत् –

सूचना - /एकः/

शुद्धपाठः - सः राजा आसीत्।

- **stet (पूर्वं यथावत् स्थापनीयम्)-** यदा पूर्वं विलोपितं पाठं पुनः स्थापयितुम् इच्छेत्, तदा stet इति लिख्यते।

उदाहरणं - यदा कोऽपि पाठसमीक्षकः "ज्ञानं" इत्यस्य स्थाने "बुद्धिः" इति लिखति, किन्तु उत्तरकाले निर्णयं करोति यत् "ज्ञानं" एव यथोचितं, तर्हि stet इति लिख्यते।

सूचना- stet = पूर्वं 'ज्ञानं' यथावत् स्थापनीयम्।

- **अन्यानि त्रुटिलक्षणानि च संस्कृतानुबद्धं स्पष्टीकरणीयानि**

यथादृष्टं त्रुटिलक्षणानि अपि प्रयुज्यन्ते –

- **[sp]** → spelling दोषः
- **[gr]** → grammatical error
- **[wt]** → wrong term
- **[punct]** → punctuation दोषः

एतानि चिह्नानि विशेषतः आधुनिकपाठसमीक्षण-सन्दर्भे प्रचलितानि।

५.संस्कृतपाठसमीक्षणे प्रयुक्तचिह्नानाम् उदाहरणानि (Examples with Proofreading Symbols in Sanskrit Proofreading)

- **उदाहरणम् १ – सन्धिदोषः (Sandhi Error)**
  - **त्रुटियुक्तं वाक्यम्-** गुरुः एव ज्ञानी अस्ति।
  - **दोषविवरणम्:**-अत्र "गुरुः एव" इत्यत्र सन्धिः न कृतः। "गुरुः" + "एव" इत्यस्मात् नियमतः **"गुरुरेव"** इति रूपं भवेत्। ": + ए" इत्यस्मात् रेव इत्याकारः भवति। अयं **विसर्गसन्धिदोषः** इत्याख्यायते।
  - **संशोधनचिह्नैः सह - गुरुः /एव ↑ = रेव → गुरुरेव ज्ञानी अस्ति।**
  - **चिह्नानां प्रयोगः:**

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

- **"/"** – 'एव' इति पदं विलोपनीयम् (सन्ध्यर्थम्) ।
- **"↑ ="** – 'रेव' इति संयुक्तरूपेण लेखनीयम् ।

➢ **शुद्धः पाठः** – गुरुरेव ज्ञानी अस्ति ।

- **उदाहरणम् २ – विभक्तिदोषः (Vibhakti Error)**

➢ **त्रुटियुक्तं वाक्यम्-** गुरु शिष्यं पाठयति ।

➢ **दोषः**: "गुरु" इति प्रथमाविभक्तेः रूपं "गुरुः" भवेत् ।

➢ **संशोधनचिह्नैः सह पाठः - गुरु ↑**ः शिष्यं पाठयति ।

➢ **व्याख्या:-** "↑" – अत्र ':' लेखनीयः ।

➢ **शुद्धः पाठः – गुरुः शिष्यं पाठयति ।**

- **उदाहरणम् ३ – लिङ्गदोषः (Gender Error)**

➢ **अशुद्धं वाक्यं - सीता सुन्दरः ।**

➢ **दोषः**: "सुन्दरः" इति पुंल्लिङ्गे अस्ति, "सीता" तु स्त्रीलिङ्गे, अतः "सुन्दरी" भवेत् ।

➢ **संशोधनचिह्नैः सह पाठः-** सीता सुन्दर /ः =ी ।

➢ **व्याख्या:**

- "/" – ':' विलोपनीयः ।
- "=" – 'ी' स्थापनीयः ।

➢ **शुद्धः पाठः** – सीता सुन्दरी ।

- **उदाहरणम् ४ – विरामचिह्नदोषः (Punctuation Error)**

➢ **त्रुटियुक्तं वाक्यम्** - कृष्णो गच्छति अर्जुनः तिष्ठति ।

➢ **दोषः**: विरामचिह्नस्य अभावात् द्वयोरपि वाक्ययोः भेदो न ज्ञायते ।

➢ **संशोधनचिह्नैः सह पाठः** - कृष्णो गच्छति । ↑ अर्जुनः तिष्ठति ।

➢ **व्याख्या-** "↑" - नूतनवाक्यस्य आरम्भः ।

➢ **शुद्धः पाठः** - कृष्णो गच्छति । अर्जुनः तिष्ठति ।

- **उदाहरणम् ५ – छन्दोविचलनम् (Meter Violation)**

➢ **त्रुटियुक्तः श्लोकः-** जननी च जन्मभूमिः स्वर्गादपि गरीयसी ।

➢ **दोषः-** अत्र "च" इत्यस्य प्रयोगेण श्लोकस्य छन्दः (अनुष्टुप् छन्दः) विकृतः जातः । अस्य शुद्धरूपं "जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।" एव ।

➢ **संशोधितचिह्नैः सह पाठः-** जननी / च जन्मभूमिः ↑ = च स्वर्गादपि गरीयसी ।

➢ **स्पष्टीकरणम्:**

- "/" – अत्र 'च' विलोपनीयः ।
- "↑ = च" – "जन्मभूमिः" इत्यन्ते 'च' संयोजनीयः ।

➢ **शुद्धः पाठः – जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।**

६. पाठसमीक्षकस्य भूमिका (Role of a Proof-reader)

●योग्यपाठसमीक्षकस्य गुणाः

(Qualities of a Competent Proofreader)

पाठसमीक्षकः तादृशः विद्वान् भवेत्, यः संस्कृतभाषायां गम्भीरं ज्ञानं धारयति । सः व्याकरणं, छन्दश्शास्त्रं, निरुक्तं, तर्कशास्त्रं च जानाति । सूक्ष्मबुद्धिः, धैर्यं, मनोयोगः च अस्य विशेषगुणाः

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

सन्ति। शुद्धलेखनाय तस्य एकाग्रता अनिवार्या। पाठसमीक्षकस्य मूलकार्यम् अस्ति–दोषान् अवलोक्य तान् परिष्कृत्य पाठस्य शुद्धरूपेण स्थापनम्।

उदाहरणम् - यदि कश्चन श्लोकः "विद्या ददाति विनयं" इत्यस्ति, किन्तु मूलपाठे "विनयं ददाति विद्या" इत्यस्ति, तर्हि सः तत्त्वतः निरीक्ष्य शुद्धरूपस्य स्थापनं करोति।

- **शब्दकोश-व्याकरणग्रन्थ-कोशसहितं समीक्षणकार्यम्**

(Proofreading with the Aid of Dictionaries and Grammar Texts)

पाठसमीक्षणे प्रमाणग्रन्थानां साहाय्यं परमावश्यकम्। विशेषतः अमरकोशः, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, पाणिनीयव्याकरणं चेत्यदीनि अस्य प्रमुखं साधनानि। सन्देहे वर्तमाने स कोशप्रमाणेन शुद्धं पाठं निर्धारयितुं समर्थः भवति।

उदाहरणम् - यदि 'सङ्गणकः' इत्येकं नवीनं पदं दृष्टं, तर्हि तस्य कोशे प्रामाणिकतां निरीक्ष्य लेखनं करणीयम्।

- **दत्तपाठस्य तुलनात्मकपठनम् (Comparative Reading of Given Texts)**

पाठसमीक्षकेण भिन्नभिन्नस्रोतःपाठानां तुलनां कृत्वा यः शुद्धः, प्रमाणिकः पाठः सः स्थापयितव्यः। प्राचीनपाण्डुलिपयः, छायानुवादः, सम्पादितमुद्रणं च अस्य तुलनायां प्रयोज्यम्। केवलमेकस्य पाठस्याधारेण निर्णयो न युक्तः।

उदाहरणम् - 'रामः वनं गच्छति' इत्यत्र किञ्चन पाठे 'रामो वनं गच्छति', अपरेऽस्मिन् 'रामः व्रजति' इत्यस्ति। अत्र छन्दः, व्याकरणं, सन्दर्भञ्च निरीक्ष्य उचितः पाठः निश्चेतव्यः।

७. डिजिटलसंस्करणे पाठसमीक्षणम् (Proofreading in the Digital Environment)

- **तन्त्रांशाधारितपाठसमीक्षणोपकरणानि (Software-based Tools for Proofreading)–**

आधुनिककाले पाठसमीक्षणकार्यं केवलं मानवदृष्ट्या न यथावत् सम्पद्यते, किन्तु अनेके तन्त्रांशाः (Software) अपि तत्र साहाय्यं कुर्वन्ति। संस्कृतपाठाय विशेषतः विविधानि तन्त्रांशसाधनानि **(Software tolls)** प्रयुज्यन्ते, यथा – **Baraha, Sanskrit OCR Tools, Spell-checkers, Transliteration Software** इत्यादयः। एते तन्त्रांशाः (Software) शब्ददोषान्, विरामचिह्नदोषान्, पुनरुक्तिं च चिन्वन्ति। तथापि एषां साहाय्यं मानवसमीक्षणस्य पूरकं, न तु विकल्पः।

उदाहरणतः - कश्चित् सम्पादकः LibreOffice इति MS Word इति वा मध्ये संस्कृतलेखं लिखन् अस्ति। तत्र 'कृष्णः' इति स्थाने 'कृषनः' इति टङ्कितम्। Spell-check इति प्रणालीद्वारा सः दोषः प्रदर्श्यते।

- **देवनागरीबिम्बपाठेषु OCR दोषसंशोधनम् (Correction of OCR Errors in Devanagari Scanned Texts)**

देवनागरीलिपिलेखस्य विम्बपाठेषु (scanned copy) OCR (Optical Character Recognition) नामकं तन्त्रज्ञानं प्रयुज्यते यत् हस्तलिखितं मुद्रितं लेखं वा यन्त्रपाठ्यं करोति। किन्तु अस्य प्रविधेः क्वचित् क्वचित् अनेके दोषाः सम्भवन्ति, यथा –अक्षरविकृतिः, सन्धिबाधः, विरामचिह्नविपर्यासः इत्यादयः। अतः OCR पाठस्य पाठसमीक्षणम् अतीवावश्यकम्।

उदाहरणतः – OCR द्वारा विम्बितपाठे 'गुरुः' इत्यस्य स्थाने 'गुयुः' इति प्रकटितम्। अयं दोषः केवलं मानवेन परीक्षितुं शक्यते।

- **Google Input Tools, Sanskrit Heritage Reader इत्यादीनां उपयोगः –**

Google Input Tools इत्येतद् एकम् उत्कृष्टं तन्त्रांशसाधनम् (software tool) अस्ति यत् देवनागरीलेखनं सुलभं करोति। एतेन टङ्कनम्, अक्षरविन्यासः च निर्दोषतया साध्यते। Sanskrit Heritage Reader इति तु पङ्क्तिपाठं विश्लेषयति, पदच्छेदं, रूपविचारं, धातुरूपं च प्रदर्शयति। एतानि उपकरणानि पाठसमीक्षणायात्यन्तोपकारीणि सन्ति।

उदाहरणतः - यदि वाक्यम् अस्ति – "रामो वनं गच्छति", Heritage Reader तत्र 'रामः' – प्रथमा एकवचनं, 'गच्छति' – लट्-लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् इत्यादीनि स्पष्टयति।

८. समापनवाक्यम् (Colophon in Proofreading)

- **संशोधनकृतनाम, दिनाङ्कः, संस्करण-संख्या इत्यादीनां उल्लेखः**

पाठसमीक्षणस्य समाप्त्यनन्तरं ग्रन्थस्य अन्ते समापनवाक्यं लिख्यते। अस्मिन् समापनवाक्ये समीक्षकस्य नाम, तेन कार्यं सम्पन्नस्य दिनाङ्कः, तथा संस्करणसंख्या अपि निर्दिष्टा भवति। एषा परम्परा ग्रन्थस्य प्रमाणिकताम्, उत्तरदायित्वं च स्थिरीकरोति।

उदाहरणम् – "अयं ग्रन्थः प्राचीनपाण्डुलिपेः आधारेण संशोधितः। समीक्षकः – डॉ. रामशर्मा। दिनाङ्कः – १५ अगस्त २०२५। संस्करणम् – द्वितीयम्।"

एवं लेखनेन पाठकः जानाति यः ग्रन्थः पठ्यते, सः कदा, केन, केन प्रमाणेन च प्रकाशितः।

- **प्राचीनग्रन्थेषु समापनसूचनायाः परम्परा**

भारतीयपाण्डुलिपिषु प्राचीनकाले समापन-वाक्यस्य विशेषमहत्त्वं दृश्यते। ग्रन्थस्य अन्ते *"इति"* इत्यनेन पदेन पाठसमाप्तिः सूच्यते। केषुचित् ग्रन्थेषु लिपिकारः स्वनाम, ग्रामं, दिनाङ्कं च लिखति स्म।

उदाहरणानि –

- "इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः।"
- "इति वामनपुराणे प्रथमोऽध्यायः।"
- "इति काश्मीरदेशीयलिपिकारश्रीहरिदत्तेन लिखितं, संवत् १२५०।"

एवं परम्परया ज्ञायते यत् ग्रन्थः केवलं लेखककृतिः न, अपि तु सम्पूर्णसंस्करणे शुद्धताप्रतिपादकं प्रामाणिकदस्तावेजं भवति।

अतः आधुनिकपाठसमीक्षणे अपि समापनवाक्यस्य प्रयोगः अनिवार्यः। एषः न केवलं प्राचीनपरम्परायाः अनुसरणम्, अपि तु ग्रन्थस्य शुद्धतां, स्थिरताम्, उत्तरदायित्वं च सुनिश्चितयति।

९. उपसंहारः (Conclusion)

- **संस्कृतभाषायां पाठसमीक्षणस्य महत्त्वम्**

संस्कृतभाषा भारतीयसंस्कृतेः मूलाधारः अस्ति। अस्यां भाषायां सहस्रशः ग्रन्थाः लिखिताः, येषु दार्शनिकं, धार्मिकं, साहित्यिकं, वैज्ञानिकं च ज्ञानं संगृहीतम्। यदि तेषां ग्रन्थानां पाठः दोषयुक्तः स्यात्, तर्हि अस्याः ज्ञानपरम्परायाः शुद्धता नश्येत। अतः संस्कृतभाषायां पाठसमीक्षणम् अतीवावश्यकम्।

उदाहरणम् – यदि *"धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः"* इत्यस्मिन् श्लोके *"धर्मेण"* इत्यस्य स्थाने *"धनेन"* इति लिख्यते, तदा सम्पूर्णः अर्थः विपरीतः भवति। अतो हि पाठसमीक्षणेन तादृशदोषः निवार्यते।

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

- **शुद्धपाठेन ग्रन्थस्य प्रमाणिकता**

ग्रन्थः यावत् शुद्धः भवति, तावत् सः प्रमाणिकः इति स्वीकृतः। शुद्धपाठः एव लेखकस्य मौलिकविचारान् यथावत् दर्शयति। यदि पाठे संशयः, अशुद्धिः, त्रुटिः वा दृश्यते, तर्हि पाठकः, शोधकः वा ग्रन्थस्य प्रामाणिकतायां संशयापन्नो भवति।

उदाहरणम् – *भगवद्गीता* यदि सन्धिदोषैः, लिङ्गदोषैः, विरामचिह्नदोषैः च युक्ता स्यात्, तर्हि तस्याः आध्यात्मिकप्रामाणिकता नष्टा इव भवेत्। यदा तु शुद्धपाठः उपलब्धः, तदा तस्य ग्रन्थस्य आदरः विश्वासश्च स्थिरः भवति।

- **अनुसन्धानकृत्ये पाठसमीक्षणस्य अनिवार्यता**

अनुसन्धानकर्मणि यथार्थपाठः अनिवार्यः। यदि संशोधकः दोषपूर्णं पाठम् आधारीकृत्य कार्यं करोति, तर्हि तस्य निष्कर्षः अपि दूषितः भवेत्। अतः संशोधकानां कृते पाठसमीक्षणं प्रथमं चरणं भवेत्।

उदाहरणम् – इतिहासशोधकः यदि प्राचीनपाण्डुलिपेः अपूर्णं दूषितं वा रूपं स्वीकृत्य इतिहासं लिखति, तर्हि तस्य निष्कर्षाः असत्यं भवति। परन्तु यदा पाठसमीक्षणेन प्रामाणिकपाठः प्राप्तः, तदा संशोधनकार्यं वैज्ञानिकं विश्वसनीयं च भवति।

अतः निष्कर्षतः वदामः यत् संस्कृतभाषायां पाठसमीक्षणं केवलं शुद्धतारक्षणस्य साधनं न, किन्तु ज्ञानपरम्परायाः स्थिरत्वं, ग्रन्थस्य प्रामाणिकतां, अनुसन्धानस्य सत्यतां च निश्चिनोति।

सहायकग्रन्थसूची

- Daṇḍin. *Kāvyādarśaḥ.* Edited by Rangacharya Raddi Shastri, Chaukhamba Sanskrit Series Office, 1938, 1.32.
- Twain, Mark. *Letter to George Bainton*, 15 Oct. 1888. *Mark Twain's Letters*, edited by Albert Bigelow Paine, Harper & Brothers, 1917.
- Bhṛtṛhari. *Vākyapadīya Brahmakāṇḍa.* Edited by Dravyeśa Jhā & Vedānanda Jhā, Chaukhamba Sanskrit Pratishṭhāna, 2002.
- Housman, A. E. *The Application of Thought to Textual Criticism.* London: Cambridge University Press, 1921.
- जोग, क.प. संस्कृतपाठसमीक्षापद्धतिः. प्रथमावृत्तिः, मुम्बई, संस्कृतविद्यापीठम्, १९९४, पृष्ठम् २३.
- द्विवेदी, कपिलदेवः। *संस्कृतसाहित्यस्य इतिहासः*। पञ्चदशसंस्करणम्, विश्वविद्यालयप्रकाशनम्, २०१२, पृ. ४५।
- पतञ्जलिः। *व्याकरणमहाभाष्यम् (पस्पशाह्निकम्)*। सम्पादकौ–एस्. डी. जोशी, जे. ए. एफ्. रूडबर्गेन्, प्रथमखण्डः, साहित्यअकादेमी, १९८६, पृ. ४२।
- राजशेखरः। *काव्यमीमांसा*। सम्पादकौ–सी. डी. दलालः, आर्. ए. शास्त्री, तृतीयसंस्करणम्, ओरियण्टल् इन्स्टिट्यूट्, बरोदा, १९३४, पृ. २१।

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

- *पाणिनीयशिक्षा*। सम्पादनं अनुवादश्च–मनमोहनघोषः, कलिकाताविश्वविद्यालयः, १९३८, पृ. २५।
- कालिदासः। *मालविकाग्निमित्रम्*। सम्पादकः–एम्. आर्. काले, षष्ठसंस्करणम्, मोतीलालबनारसीदासः, २०१०, पृ. ८।
- भर्तृहरिः। *वाक्यपदीयम् (ब्रह्मकाण्डः)*। सम्पादनं अनुवादश्च–के. ए. सुब्रह्मण्य अय्यरः, डेक्कनकॉलेजः, १९७१, पृ. ११।